

Ольга СІТКАРЬОВА

**ФОРТИФІКАЦІЙНІ РОБОТИ
НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ,
ЩО ВХОДИЛИ ДО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
У 1740–1750-х РОКАХ**

В період, що розглядається, Російська імперія брала участь у трьох війнах: російсько-шведській (1741–1743 рр.), за Австрійський спадок (1740–1748 рр.) і Семирічній (1756–1762 рр.).

Російсько-шведська війна почалась за часи правління Анни Леопольдівни і закінчилась 1743 р. укладенням Абоського миру. Мирний договір від Росії підписали генерал-аншеф граф О. І. Румя'нцев, який у 1730-х рр. очолював колегію Гетьманського правління та займався укріпленням Української оборонної лінії — батько майбутнього генерал-фельдмаршала П. О. Рум'янцева-Задунайського, похованого в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, а також генерал-лейтенант барон І. А. Люберас, який в середині XVIII ст. брав участь у розгляді проекту противозсувних заходів в Києві. В цих війнах особливо відзначилося декілька генералів, в тому числі генерал-фельдмаршал П. П. Ласці та генерал-аншеф Дж. Кейт (1696–1758), імена яких теж пов'язані з Україною. Останній, як відомо, деякий час був керівником колегії Гетьманського правління.

У зв'язку з початком російсько-шведської війни та можливим нападом шведського флоту на Санкт-Петербург увага військового командування була звернута, насамперед, на підсилення морських бастионів у Фінській затоці, де під керівництвом вищезгаданого генерал-лейтенанта І. А. Любераса [1] проводилися масштабні роботи в Кронштадті, Выборзі тощо. Крім того, певні заходи вживалися щодо підсилення стратегічних об'єктів в інших регіонах, в тому числі на українських теренах, що входили до складу Російської імперії.

В ході російсько-шведської війни 1741–1743 рр. в операціях були задіяні лише невеликі з'єднання донців і калмиків [2]. Українське козацтво безпосередньо на театрі воєнних дій участі не брало, залишаючись на місцях на випадок нападу татарських військ, оскільки шведський король Фредерік I уклав військовий союз із ханом Саламет-Гіреєм.

За правління Єлизавети Петрівни стосунки із державами, котрі межували

з Гетьманщиною, були дуже напруженими. Це було пов'язано в тому числі з тим, що в 1740-і рр. не були чітко визначено південно-західні кордони Російської імперії. Інтерес у цьому зв'язку становлять т. зв. «землемірні мапи», що дозволяють спостерігати за змінами кордонів між Російською та Османською імперіями, встановленими згідно з Белградським договором, та наступних розмежувань, а також за станом українських оборонних споруд. У створенні вищезгаданих мап брали участь відомі військові інженери, в тому числі де Боскет, Ф. Молчанов [3], І. Корчебников та ін.

Напружена військова обстановка вимагала від царського уряду вживати превентивних заходів щодо оборони державних кордонів. Так, з метою захисту земель на правому березі Дніпра у 1740-х під керівництвом миргородського полковника В. П. Капніста за проєктом інженера де Боскета було споруджено кілька шанців, що мали бастионне накреслення фронтів і відрізнялися вдалим у стратегічному відношенні місцерозташуванням [4].

1743 року військовий інженер де Брінї запропонував спорудити оборонну лінію від гирла Самари до Лугані, що впадає в Північний Донець. Проєкт був затверджений, але не здійснений, мабуть, у зв'язку із закінченням війни [5].

Як завжди під час воєн, в місцях зосередження великої кількості людей ускладнилася епідемічна ситуація та з'явилося багато поранених, у зв'язку з чим виникла негайна потреба в будівництві лазаретів, карантинів тощо. Тому, відповідно до розпорядження М. І. Леонтєва та спеціальної інструкції від 20 грудня 1742 р., наданої докторам І. Фабрі, І. Келлінгу та Т. Енгелю, біля Василькова на правому березі Стугни, неподалік від сучасного села Митниця був організований головний карантин, що мав попередити «поветрия заразных болезней». Він був єдиним на всьому польському кордоні до 1755 року [6]. Карантинний будинок на Васильківському форпості утримували грецькі купці — поселенці, що приїжджали до Києва. Відомості про вигляд будівель, що мали таке функціональне призначення до нашого часу не збереглися. Ймовірно, це були дерев'яні споруди, побудовані за типовими проєктами.

Васильківський форпост був не тільки карантиним але й головною митницею (раніше останні знаходилися тільки у Сівську, Брянську і Курську). Митниці було також встановлено на форпостах при основних переправах через Дніпро: Межигірській, Київській, Андрушівській, Канівській та у Переяславі.

Після завершення російсько-шведської війни міжнародна ситуація в Європі лишалася складною. Пріоритетні напрями міжнародної політики Російської імперії у середині XVIII ст. неодноразово змінювалися.

Це, ймовірно, значною мірою було пов'язано зі змінами в родинах августійших осіб Європи. На це, наприклад, не могло не вплинути те, що за ініціативи прусського короля відбулися спочатку заручини, а 1745 р. — шлюб між

принцем Голштінії Карлом Петером-Ульріхом Голштейн-Готторпським, оголошеною імператрицею Єлизаветою Петрівною спадкоємцем російського престолу під ім'ям великого князя Петра Федоровича, та двоюрідною племінницею за материнською лінією Фрідріха II Софією-Фредерікою-Августою Ангальт-Цербстською — майбутньою російською імператрицею Катериною II.

Але вже у грудні 1745 р. Росія підтримала Австрію у зв'язку з війною за австрійський спадок. Це призвело до зміни зовнішньополітичного курсу Росії: вона стала орієнтуватися на союз з Англією, Голландією та Австрією проти Пруссії та Франції. Згідно з домовленістю з Австрією імператриця Єлизавета Петрівна наказала зосередити російські війська в Курляндії. В походах були задіяні Слобідські полки на чолі з сумським полковником Д. Г. Кондратьєвим. Його загін 1746 р. прибув до Ліфляндії та розташувався на кордоні з Польщею, готовий вирушити до Східної Пруссії [7]. Ситуація на західному кордоні в цей час була дуже напруженою. Неспокійно було і на півдні. З коша повідомляли про порушення кордонів Ногайською ордою. Все це вимагало термінової підготовки військ до можливої участі в бойових діях. Тому Р. А. фон Бісмарк призначений у квітні 1747 р. головнокомандувачем Південною (Українською) армією, підготував разом з іншими генералами писемний наказ військам для виконання похідного руху в бойовій обстановці про що він попередив в тому числі військового отамана Війська Донського Д. Єфремова, командира фортеці Святої Анни генерал-майора барона фон Веделя та кошового отамана П. С. Козелецького: «Понеже мною обще з генерал-лейтенантом и кавалером Филасофовым и генерал-майором и кавалером же барон фон Кезерлингом, коим образом понне получаеваемым от заграничного соседа обстоятельством всем каманды моей полевым, драгунским, ландмилицким, слобозким и протчим полкам и камандам приуготовлени, тако ж границы прикрить и протчие и тому потребные учреждении учинить сочинена генералная диспозиция...»

1748 року відбувся розрив дипломатичних відношень з Францією. Незабаром на Рейн був направлений 30-тисячний експедиційний корпус під командуванням В. М. Рєпніна, який раніше багато років служив в Україні. В цьому другому Ліфляндському поході брав участь слобідський загін під командуванням охтирського полковника І. Лесевицького. Усі полкові команди, що входили до загону були зібрано в Сумах в розпорядження генерал-майора Кейзерлінга [8].

У цей період царський уряд дав доручення військовим інженерам внести пропозиції щодо підвищення обороноздатності Російської імперії, в тому числі українських територій. Ще протягом 1744–1745 рр. інженер-підполковник де Боскет здійснив інспекцію території Запорозьких Вольностей та склав опис і карти військових земель, в тому числі плани Запорозької Січі та Гарду на Бузі. Оскільки загальна картина щодо кількості та стану стратегічних об'єктів,

що існували на той час в цьому регіоні, була незадовільною, фахівці розробили кілька варіантів збільшення та вдосконалення українських оборонних споруд. Так, 1746 р. майор Циклер надав пропозиції, аналогічні запропонованим три роки раніше інженером де Брінї, що свого часу не були реалізовані. 1748 р. військовий інженер Муравйов представив два проекти оборонних ліній: від гирла р. Самари до фортеці при р. Кисель та від гирла р. Самари до р. Лугани. Наступного року розглядався варіант будівництва системи укріплень від гирла р. Самари до м. Ізюма [9]. 1749 року у зв'язку з намірами збудувати замість Української лінії, що залишилась позаду новостворених поселень, на південь від Орелі нову оборонну лінію вздовж р. Самари, була виготовлена «Достоверная ланд-карта между рек Днепра и Донца, на расстоянии Усть Самары до Изюма и Луганской станицы». На ній зображена Українська лінія з фортецями та містечками на правому березі Орелі, а також відмічено кордон між Росією й Туреччиною, встановлений умовами розмежування 1742 р. На мапі нанесені запроектовані до будівництва три варіанти нової лінії з фортецями. Разом з вищезгаданою мапою де Боскета цей документ дає найбільш повну картину стану заселення Степової України, що здійснювалося стихійно в процесі народної колонізації [10]. Проте, усі ці пропозиції залишилися нереалізованими.

На той же час царський уряд був змушений провести реконструкцію штатних та найважливіших позаштатних українських фортець. Керівництво цими роботами здійснював де Боскет. Від цього часу залишилося багато планів фортець, переважно тих, що розташовувалися на території сучасної Чернігівщини (Чернігів, Козелець, Глухів та ін.) [11] та Полтавщини (Лубни, Кременчук, Городище, Ліпляєво, Орлик, Бубнов, Гадяч, Іраклієв, Переяслав та ін.). Пізніше відповідно проектів, розроблених 1745–1752 рр., тут були проведені значні фортифікаційні роботи, у результаті яких у фортецях з'явилися необхідні елементи бастионної фортифікації — валганг, апарелі, банкети, берма, сухий рів і гласис, брами з мостами через рів тощо. В той же час конфігурація деяких фортець так і не набула цілком регулярних обрисів із правильною формою земляних бастионів, рavelінів і винесених вперед редувів [12].

Інтерес становить проект 1749 р. на будівництво біля стародавньої фортеці Любеч на кордоні з Річчю Посполитою нової потужної фортеці, яка мала відповідати всім правилам тодішньої європейської фортифікації (не здійснений) [13].

У складанні проектної та фіксаційної документації оборонних споруд, а також модернізації фортець, крім де Боскета, брало участь багато фахівців. Так, наприклад, план Глухова 1750 р., на якому зафіксовані міські укріплення, був виконаний обер-квартирмейстером Магнусом фон Ренне. Мінером інженерного корпусу Ю. Наумовим, викликаним з Києва, в Глуховській фортеці 1749 р. були перебудовані Київські дерев'яні ворота [14] тощо.

У зв'язку з тим, що 1750 р. на Запорозжжі лютувала чума, завезена з Криму, було створено карантин біля Кременчуцького форпосту.

Маючи союзником в новому міжнародному альянсі Австрію, Єлизавета Петрівна дозволила 1751 р. австрійським сербам переселитися у межі Російської імперії та заселити землі на північно-західній околиці запорозьких степів. Це дуже зачепило інтереси січовиків та спричинило загострення антиросійських настроїв. 1754 року Ф. Мирович сповіщав із Бахчисарая: «Вся Україна напередодні повстання, як за часів гетьмана Мазепи» [15]. Незважаючи на це, незабаром на українській території завдовжки 200 та завширшки 300 верст від річки Кагарлик (лівої притоки Сінохи) і далі по Висі, Тясмину до Дніпра виникла лінія військових поселень, що отримала назву Нова Сербія. Місця розселення підданих Австрійської імперії визначив 1751 р. полковник австрійської армії І. С. Хорват. При цьому він користувався вищезгаданою мапою, складеною де Боскетом 1745 р. Наступного року другий інженер, М. Рогозін, склав «Карту заднепровским городам, с показанием Новой Сербии, польской и турецкой границ», на якій бачимо підпис наділеного великими повноваженнями генерал-майора І. Ф. Глебова — відповідального за нове поселення [16], майбутнього (з 1759 р.) Київського генерал-губернатора. Глебов тривалий час був командуючим угрупованням російських військ на території Новосербського поселення, якому фактично був підпорядкований командир Новосербського корпусу.

У цей час було вжито певних заходів щодо захисту цього регіону. Так, 1753 р. були проведені оборонні роботи по верхів'ях річок Сейжаровки, Міуса та Білої. Того ж року на північно-східних околицях Вольностей Війська Запорозького було засновано ще одне воєнізоване поселення — Слов'яно-Сербію. Керували переселенцями полковники австрійської служби Р. Прерадович та І. Г. Шевич. Центром поселення стало місто Бахмут. Мешканці розселилися по ротах, на окремих територіях, в центрі яких, як правило, зводилося невелике укріплення — шанець у вигляді бастионного чотирикутника або п'ятикутника зі стороною по фронту в 100 сажнів [17]. Замість брустверів на валах встановлювалися палісади, а біля контрескарпа — рогатки. Шанці мали назви: Серебрянка, Червоний хутір, Верхне, Вергунка, Привольное, Кримське, Нижне, Підгорное (Слов'яно-сербськ), Жовте, Кам'яний Брод, Черкаське, Хорошое, Калиновське, Троїцьке, Луганське [18]. Неподаляк від Бахмута існувало місто-фортеця Тор [19], де за необхідності можливо було розмістити 46 гармат та 2700 людей гарнізону [20].

Головним штабом області став Новомиргород, заснований 1740 р. на місці запорозького зимовника Тресяги виходцями із Миргорода на Полтавщині [21]. Місто розташовувалося на крутому закруті р. Велика Вись. Тут 1753 р. спорудили фортецю у вигляді п'ятибічного полігона з бастионними фронтами завдовжки по 150 сажнів [22].

Головним опорним пунктом російської армії на півдні імперії та адміністративним центром Нової Сербії та Новослобідського козацького полку стала фортеця Св. Єлисавети. Указ імператриці про її побудову вийшов 11 січня 1752 р. [23]. Місце для фортеці було обрано між притоками річок Грузької та Сугоклі, на узвишші правого берега Інгулу. Споруджувалася фортеця з 1754 р. близько трьох років під наглядом інженер-полковника Менцелюса та керівництвом [24] вищезгаданого генерал-майора І. Ф. Глебова [25]. Для будівництва фортеці надіслали селян із центральних районів Російської імперії, солдатів Пермського карабінерського полку, «охочих» людей з навколишніх земель. Гетьману К. Г. Розумовському було доручено 1752 р. відправити на будівництво фортеці Св. Єлисавети дві тисячі українських козаків (надіслано було лише 611 робітників). Охорону будівництва несли запорозькі козаки. У рапорті кошового отамана Якіма Ігнатовича до Генеральної Військової канцелярії від 16 грудня 1754 р. зазначалося: «Та в усті Кам'янки, де січ була, а звідки до Гарду караулів запорозьких козаків 200 чоловік нарядити» [26].

Фортеця стала головним поселенням (штаб-квартирою) Новослобідського козацького полку. Вона була оплотом російського впливу у регіоні. Протягом 1753-1764 рр. в ній перебувало вище російське командування на півдні України.

Новозбудована фортеця являла собою шестикутний полігон з бастионними фронтами довжиною по 170 сажнів [27], периметром (разом із зовнішніми укріпленнями) до 6 верст. Вали (висота 7–12 м, глибина ровів 30 м) завершувались дерев'яним частоколом та трьома сторожовими баштами. Фортеця мала шість бастионів та шість рavelінів. До фортеці можна було потрапити через три брами: Троїцьку, Предтеченську, Всіхсвятську. Через рови перед валами бастионів та рavelінів були перекинуті дерев'яні мости. На валах були встановлені 12- та 18-фунтові гармати, які разом з ядрами були перевезені сюди з ліквідованих фортець Переволочинської, Богородицької, Старосамарської та Кам'яного Затона. У фортеці були збудовані споруди, в яких був розташований штаб і служба коменданта, казарми для солдатів та офіцерів, склади з боєприпасами та продовольством, а також Троїцька церква [28]. Першим обер-комендантом фортеці Св. Єлисавети був О. І. Глебов, який походив з родини, що була тісно пов'язана з Києвом та Києво-Печерською лаврою. Обер-комендант командував Новослобідським козачим полком [29].

Великий інтерес для розгляду питання щодо фортифікаційного будівництва на українських теренах в зазначений період є складені в цей час мапи, насамперед «Генеральна карта от Киева по р. Донцу до Очакова и по степи до Азова с показаніем Новой Сербии, Слободским козачим поселением и с Украинскою линіей, также Турецкой области и польского владения с Российской имперіей границ» [30], яку можна вважати своєрідним узагальненням двох ви-

цезгаданих мап. Ця мапа дає майже вичерпну інформацію не тільки про оборонні споруди на зазначеній території, а й про стан залюднення й господарства півдня України в цей час. На ній відмічені нові утворення: Нова Сербія та Новослобідський козацький полк на побережжі Степової України, Слов'яно-Сербія — на Лівобережжі та межі Війська Запорозького, а також окреслені тогочасні кордони Російської імперії.

Крім того, до нашого часу збереглися надзвичайно цікаві мапи, котрі відтворюють процес розвитку військово-землеробських поселень в цьому регіоні, що формувалися за всебічної підтримки з боку царського уряду. Серед них особливої уваги заслуговують «Карта Сербии с показанием Гусарського конного и Пандурского пехотного полков (1756)» [31], «Генеральная карта Новой Сербии с ее разделением на разные поселения, полки, сочиненная в 1759 г.» [32]. Великий інтерес становить карта Слобідської України (район Воронеж — Глухів, Київ — Бахмут), що має назву: «Географическое описание...», складена в 1752–1755 рр. інспектором крігс-комісаром Ричковим під час його неодноразових оглядів, київського, глухівського, та белгородського гарнізонів, тощо. На цій карті нанесені Українська лінія [33] з фортецями, міста та села, показані відстані, зображені дороги та річки тощо.

Аахенський мир не вирішив більшості протиріч між європейськими державами. Невдовзі в Європі відбулася чергова переміна розстановки сил. Після створення двох протидіючих коаліцій — англо-прусської і франко-австрійської — Росія приєдналася до антипрусського союзу. Вона узяла участь разом з Австрією, Францією, Швецією, Саксонією та деякими німецькими державами, які входили до так званої Священної Римської імперії, проти Пруссії, Англії та Португалії в Семирічній війні (1756–1762 рр.), яка була логічним продовженням боротьби європейських монарших дворів за Австрійський спадок.

Для керівництва зовнішньою і внутрішньою політикою Росії в умовах війни була утворена Конференція при найвищому дворі. Діяльність Конференції розповсюджувалася на керівництво армією, фінанси, кадрові питання тощо. До її складу ввійшли ключові фігури державного апарату: М. С. Воронцов та О. П. Бестужев-Рюмін, що керували зовнішньополітичним відомством, генерал-прокурор Сенату М. Ю. Трубецькой, генерал-фельдцейхмейстер П. І. Шувалов та керівник Таємної канцелярії О. І. Шувалов. В одному з протоколів Конференції є секретне визначення істинної мети війни для Росії: «Главное намерение к тому клониться имеет, чтобы ослабя короля прусского, сделать его для здейшней стороны нестрашным и незаботным; венский двор, возвращением ему Шлезии усиля, сделать союз его против турок более важным и действенным; одолжа Польшу доставлением ей Королевской Пруссии (Східної Пруссії. — О. С.), во взаимство получить не только окружение, которым... способ до-

стался бы комерцію Балтійського моря с Черным соединить» [34]. Тобто, намічався план продовження завоювань уздовж побережжя Балтики і залучення монархії Габсбургів до спільних дій в Причорномор'ї, а також захоплення східних областей Литви і Польщі з контролем над річками Неман, Західна Двіна, Березіна і Дністер.

Головнокомандувачем Російською армією 6 вересня 1756 р. був призначений генерал-фельдмаршал С. Ф. Апраксін, а після його арешту 1757 р. його заступили генерал-аншефи В. В. Фермор, П. С. Салтиков та генерал-фельдмаршал О. Б. Бутурлін.

У 1750-ті при проектуванні нових фортець застосовували більш вдосконалені системи фортифікації. Одним з прикладів будівництва фортеці з урахуванням західноєвропейського досвіду є фортеця Св. Димітрія Ростовського, побудована протягом 1761–1763 рр. за проектом інженерів М. А. Деденева, де Боскета, М. Мартинова, А. М. Голенищева-Кутузова, С. Козьміна, М. Мордвінова та ін. Вона споруджувалася під керівництвом інженера А. І. Рігельмана [35]. Фортеця мала нову для того часу у російському фортифікаційному мистецтві тенальну систему укріплень [36]. З напільної сторони фортеці виступали дев'ять редутив, сполучених вісьмома рavelінами, завдяки чому утворювалися вісім фронтів. Редути оточувалися по периметру глибоким ровом з укріпленим контрескарпом. Прикритий шлях передбачався з плацдармами тощо. Фортеця мала велике військово-стратегічне значення і з часом стала наймогутнішою і найбільшою (площею близько 70 десятини) серед південних фортець [37]. 23 червня 1750 р. Сенат видав черговий указ про посилення державного кордону, відповідно до якого уздовж Дніпра почалося будівництво т. зв. Засічної лінії. В цей час була істотно укріплена форпостна лінія навколо Києва.

Питаннями підвищення обороноздатності міст та фортець в Україні, після переведення 1755 р. до Санкт-Петербурга інженера-підполковника де Боскета, займався інженер підполковник Штофельн. Останній служив тут до 1760 р., коли його змінив на цьому посту Раєвський [38].

Київ у період, що розглядається, був адміністративним центром величезної за територією Київської губернії, яка була поділена на чотири повіти: Белгородський, Севський, Орловський і Київський [39]. У місті на території Києво-Печерської фортеці розташовувалася Київська губернська канцелярія, яку очолював Київський генерал-губернатор. З 1733 року їй було підпорядковано й Запорозьку Січ. Канцелярія відала адміністративними, військовими, поліцейськими, судовими і фінансовими справами. В її компетенції були охорона державних кордонів, організація прикордонних застав, нагляд за зовнішньою торгівлею, ремонт мостів, доріг тощо. Київську губернію, на відміну від інших губерній, очолювали генерали. Як зазначав генерал-губернатор М. І. Ле-

онтъев: «Киевская губерния другим губерниям не в пример, ибо в Киевской губернской канцелярии как прежде присутствовали генерал-аншефы и генерал-губернаторы, так и я ныне яко учрежденный не только при армии генерал-аншеф, но и Киевской губернии генерал-губернатор» [40].

У цей час Київ залишався потужною фортецею, що продовжувала розбудовуватися і розвиватися. Військовий та обслуговуючий контингент фортеці постійно зростає. Деяке уявлення про кількісний та соціальний склад киян цього часу дають «присяжные листы» (1742 р.), які були складені під час складання присяги спадкоємцю російського престолу великому князю Петру Федоровичу. На той час населення Києва становило 25 тисяч осіб. Чисельність військовослужбовців з сім'ями в місті до середини XVIII ст. досягала приблизно п'яти тисяч осіб [41]. Це вимагало будівництва в фортеці відповідних споруд: казарм, солдатських слобід, житла для командного складу, стайень, лазаретів, побутових приміщень, складів тощо.

Кожна із трьох частин Києва — Верхнє місто, Печерськ та Поділ, — як і раніше, мала свою адміністрацію й управління, що координувалися генерал-губернаторською владою. Вони значною мірою визначали містобудівну політику. Значно впливало на неї і те, що під час війни київське населення було обтяжене різними шарварками (підводного, військового постойв, участь у будівництві «хлібного» магазину на Подолі; стягнення податків за в'їзд і виїзд з міста тощо) [42]. До органів державної влади Київської губернії — губернського правління — входили генерал-губернатор, віце-губернатор і губернатор. За підписом цих трьох осіб виходили із губернської канцелярії важливі документи. На допомогу віце-губернатору запроваджувалася посада таємного радника, а 1756 р. — посада товариша губернатора.

У зв'язку з тим, що Київ знаходився близько до південно-західних кордонів, російське командування вирішило перетворити його на потужну тилову базу, де була б сконцентрована, крім людських резервів, велика кількість артилерії, боєприпасів тощо. Тому в цей час певна увага приділялася ремонту міських оборонних споруд. Цими питаннями відав київський генерал-губернатор, а з 1747 р. — Київський департамент фортець (орган Канцелярії головної артилерії і фортифікації Військової колегії Сенату).

1741 року, напередодні російсько-шведської війни військовий інженер, підполковник де Боскет, який, як йшлося вище, керував в ці роки фортифікаційними роботами в Україні, провів обстеження укріплень Києва та розташованих біля нього міст. Їх стан зафіксований у складеній ним доповідній записці, до якої були додані відповідні фіксаційні та проектні креслення. Судячи за цими документами, виконувати суттєву реконструкцію зазначених фортець не передбачалось. Звертає на себе увагу також той факт, що в документах 1740-х щ

відсутні назви бастионів Києво-Печерської фортеці. Їх назви з'являться лише на плані 1746 р., теж підписаному де Боскетом. Найближчий до Дніпра з північно-східної сторони напівбастион 1 отримав назву Павловський, напівбастиони 2, 8, 9 відповідно — Спаський, Семеновський та Рождественський, а бастиони 3, 4, 5, 6, 7 відповідно Петровський, Успенський, Кавалерський, Андріївський, Олексіївський [43].

1742 року де Боскет був викликаний у Санкт-Петербург для доповіді про стан ввірених йому фортець і розгляду питань щодо їх ремонту [44]. Ймовірно, внесені ним вищезгадані пропозиції були схвалені, оскільки цього ж року «Печерская цитадель была исправлена по старым линиям», а «открытая набережная сторона по крепости и передовому южному укреплению обведена палисадниками». Крім того, по північних полігонах фортеці були влаштовані рови, покритий шлях з плацдармами та гласіс [45]. Архівні документи свідчать, що оскільки для будівельних робіт, як і раніше, не вистачало коштів, робочої сили тощо, виконувалися в фортеці переважно аварійні роботи [46]. До них насамперед відносився ремонт земляних укріплень, особливо тих, що були зведені з боку Дніпра на крутих зсувонебезпечних схилах і швидко руйнувалися від дії ґрунтових і атмосферних вод та інших природних чинників [47]. Це вимагало проведення постійних складних, трудомістких та дорогих робіт.

Додаткові потужні укріплення в фортеці побудували трохи пізніше. Мається на увазі рavelін перед куртинами Петровського та Успенського бастионів, запроектований де Боскетом 1755 року. Проте його будівництво було здійснено вже за інженер-підполковника Штофельна, що змінив переведеного на інше місце де Боскета [48]. Крім того, в середині XVIII значна увага приділялась ремонту мінних галерей на північно-західному фронті фортеці.

З 1740-х рр. починається поетапна заміна існуючих на той час дерев'яних фортечних воріт на кам'яні. Першими були замінені Київські головні ворота. Вони зафіксовані на вищезгаданому плані 1745 р., складеному де Боскетом. 1755 року кам'яними стали Васильківські головні ворота з кордигардією [49]. 1745 року замість дерев'яних занепалих будуються кам'яні казарми. Вони розміщувались паралельно куртинам між Олексіївським і Андріївським та Андріївським і Кавалерським бастионами. Про архітектурний вигляд вищезгаданих казарм можна скласти уявлення за фіксаційними креслениками, що збереглися до нашого часу [50].

Надзвичайно актуальним на цей час стає питання збереження у фортеці пороху та боєприпасів, а також лагодження зброї та артилерії. Як відомо, ще за часів Петра I київський «пушечний артилерійський двір» був розміщений на Печерську на території скасованого жіночого Вознесенського монастиря. Але тут ще кілька десятиріч залишалися два діючі кам'яні храми: Вознесення Хрис-

това і Покрова Богородиці, а також дзвіниця [51]. Це створювало великі незручності для військового відомства, оскільки на секретний режимний об'єкт під час численних богослужінь потрапляла велика кількість сторонніх осіб. Крім того, існувала постійна пожежна небезпека від використання в церквах свічок неподалік від влаштованого тут великого дерев'яного порохового льоху. З іншого боку, Києво-Печерська лавра, якій раніше підпорядковувалася вищезгадана жіноча обитель, весь час намагалася повернути монастир у своє відомство.

Користуючись нагодою, під час відвідання Києво-Печерської лаври Єлизаветою Петрівною архимандрит Тимофій (Щербацький) подав імператриці чолобитну. За її наказом військове керівництво детально вивчило питання щодо перенесення своєї установи на інше місце у межах Києво-Печерської фортеці. Найбільш придатним для цього виявилася територія т. зв. «виноградного саду» в районі Дальніх печер, але ця пропозиція не влаштувала монастир, і врешті-решт від переведення цейхауза з території колишнього Вознесенського монастиря на деякий час відмовилися.

У свою чергу військове керівництво не задовольняло те, що для зберігання пороху в фортеці використовували старі дерев'яні льохи, побудовані в різний час після заснування фортеці: «Близь оной же каменной монастырской ограды имеетца подземных деревянных пороховых два погреба и один выход, у которого двери деревянные, из которых один погреб от монастырской оградырасстоянием в одиннадцати, а выход в двадцати одной сажнях; и в тех погребах несколько лет, также и в выходе за неимением порохового погреба, порох и поныне лежит» [52].

У дерев'яних льохах порох швидко зволожувався, чому сприяли, зокрема, відсутність на території фортеці належного благоустрою і водовідведення. Після дощів і розтавання снігу «вода была принуждена стоять в крепости по улицам, от чего ... имеющиеся под валом выходы и подземные пороховые погреба ... отсыреть могут и пороху повреждение быть может, но и главному валу не без повреждения будет», — писав де-Боскет у рапорті ще 1739 року [53]. Тому 1743 р. з'явилася пропозиція спорудити в Києво-Печерській фортеці кам'яний пороховий льох для «казенних порохових запасів». Оглядаючи фортецю для вибору місця для цього будівництва, полковники І. І. Костюрін, Чирков і підполковник де Боскет обрали для цієї мети територію Павлівського бастиону. Пропозиції спеціалістів були передані в Київську гарнізонну канцелярію, яка, у свою чергу, направила їх у Канцелярію Головної артилерії і фортифікації в Санкт-Петербурзі та отримала звідти вказівку, аби льох «на том месте в бастионе номера первого строить» [54]. Незабаром були виконані складні роботи щодо укріплення крутого схилу, на якому мали побудувати споруду, а 1748 р. розпочалося зведення льоху. Наступного року де Боскет повідомив

київського генерал губернатора: «В Печерской крепости при приведении бастиона номера первого к прикрытие надлежащей дефензии вновь строящегося в оном бастионе каменного порохового погреба и с подфундаменту оного порохового погреба и протчих мест набито и напланировано с потребным числом черной земли и с травой пыреем в крутостях кубического сажень семьсот семнадцать ... в оном же бастионе зачатого строением прошедшего лета каменного порохового погреба выведено по верх горизонту на один фут как на посланном же о строении оного каменного порохового погреба плане и профилях значит» [55]. Інтерес в цьому зв'язку становить креслення «по большому масштапу плана с профили», складене де Боскетом, що, ймовірно, було прикладене до одного з його рапортів. В архіві вдалося виявити також документи та креслення льоху [56], завдяки яким дізнаємося, що довжина споруди складала 15 сажнів 3 фути, ширина — 5 сажнів 5 футів, а висота — 3 сажнів 3 фути. Фасади льоху відрізнялись надзвичайно багатим для такого типу споруди декоративним оформленням [57], що свідчить про причетність до його проектування талановитого архітектора. Ймовірно, ним був Й. Г. Шедель, який залучався до будівництва й інших військових споруд. 1758 року, як свідчать джерела, в льосі вже зберігалось 4150 пудів пороху [58].

Слід зазначити, що поява нового великого порохового льоху посилює конфліктну ситуацію між військовим відомством та лаврою. Військові були дуже незадоволені тим, що монастир завалював сміттям зливостоки, що знаходилися в цій частині фортеці: «Впредь, под жесточайшим штрафом навоз и протчей сор приказать же никому ис монастыря не валить» [59] — читаємо в одному із листів полковника Юр'єва до архімандрита Києво-Печерської лаври Тимофія (Щербацького).

Порох доводилося часто просушувати, що створювало вогне та вибухонебезпечну ситуацію, оскільки в безпосередній близькості від льоху розташовувалися монастирські «келій різних художників і кузні». Генерал-губернатор змушений був просити Києво-Печерського архімандрита не користуватися у цей час вогнем. В листі від 11 липня 1750 р. він пише: «и того ради, вашей привелебности прошу для лутшей предосторожности приказать в... келиях и в кузницах, где разные художники находятся, в то время, когда просушивается порох и от той артиллерийской команды объявлено будет, огня держать запретить» [60]. Претензії були обопільними, тільки у монастиря — з іншого приводу. Керівництво лаври небезпідставно опиралося будівництву порохового льоху біля стін монастиря. Воно прохало уряд заборонити будівництво «понеже оной погреб зделан под самою монастырскою оградой» тому, «для всей Киево-Печерской лавры и пещерам святым крайнего и невозвратного надлежит ожидать разорения» [61]. М. І. Леонтьєв наполягав на продовженні будівниц-

тва льоху, повідомляючи Канцелярію головної артилерії та фортифікації, що воно «ныне к окончанию приходит и казенного кошту не мало стоит» [62]. Врешті-решт комісія, яку зібрали для з'ясування доцільності завершення будівництва льоху, підтримала військових, дійшовши висновку, що «кроме онного удобнейшего и пристойнейшего места во всей Киево-Печерской крепости для поклажи и строению того порохового каменного погреба не имеется» [63]. Дійсно, знайти зручне місце в межах земляних валів щільно забудованої Києво-Печерської фортеці було складно. Отже і монастир, і військове відомство стали заручниками хибного наказу Петра I, за яким на Печерську мали існувати такі різні за призначенням інституції. Це і надалі унеможливлювало нормальний містобудівний розвиток цієї території.

До середини XVIII ст. значно занепали будівлі «гарматного артилерійського двору», й використовувати їх за призначенням стало неможливо. До того ж ці споруди, що були побудовані з дерева, часто страждали від пожеж, завдаючи значних збитків артилерійському майну. Отже став конче потрібен новий арсенал. Але розширювати площі існуючих будівель та перебудовувати їх було важко. Щоб розпочати нове будівництво, знадобилося звільнити територію старого гарматного двору від артилерії і боєприпасів. Після цього, відповідно до указу імператриці 1750 р., тут розпочалося створення нового військового підприємства. Передбачалося, що арсенал буде обслуговуватиме не тільки Київ, але й інші фортеці: «магазейн такой обширности потребует чтоб в случае нужды как гарнизонная той крепости и запасная для других крепостей, так и вся полевая и осадная артиллерия могла вместиться». Проте цей процес був довготривалим. Лише 4 серпня 1763 року був затверджений «Штат о Киевском арсенале» в кількості 320 «разных чинов служителей», в тому числі 167 майстрів та художників (фахівців з ливарництва) [64], а 1764 р. видано «Положение про арсенальную команду», згідно з яким при арсенальних майстернях належало утримувати до 170 майстрових та інших людей на чолі з поручником. Арсенальна команда була підпорядкована Київському артилерійському гарнізону. Тобто, київський арсенал був не тільки крупним військовим складом артилерії, холодної та вогнепальної зброї, а й підприємством з їх виробництва і ремонту: «приготовление в нем имеет быть по артиллерии всяких потребных принадлежностей». Споруди в яких розташовувався арсенал зайняли значну частину території фортеці.

Більшу частину фортеці займали Києво-Печерський монастир і подвір'я приходських церков Спаса Преображення, Феодосія Печерського, Воскресіння Христового. Решта території фортеці в цей час теж була вже щільно забудована. Як свідчать архівні документи, у 1740-х майже всі фортечні будівлі, в тому числі: губерньська та гарнізонна канцелярії, провіантський «магазейн», гаупт-

вахта, «генералітетські та інженерні будинки», казарми, «артилерійська комо-ра», лабораторія та вищезгадані фортечні брами були переважно дерев'яні. Лише у 1747–1752 рр., за обер-коменданта І. І. Костюріна, у фортеці були побудовані кам'яні будівлі канцелярії та школи. В 1756–1758 рр. він же, займаючи при київському генерал-губернаторі П. С. Салтикові посаду віце-губернатора, розпочав разом зі своїм помічником Марковим будувати новий великий дерев'яний на кам'яному фундаменті губернаторський будинок.

Під час війн до Києва прибувала велика кількість, поранених і хворих людей. Крім того, до міста на богомілья щорічно приїжджало безліч паломників, а в 1751–1754 рр. воно було збірним пунктом для прибулих в Росію на поселення сербів. Тут комплектувались та довгий час залишались команди з сербів на чолі з вищезгаданими генерал-майорами Хорватом, Шевичем та Прерадови-чем. Все це створювало великі незручності для місцевого населення, заважало нормальній розбудові міста. Крім того, велике скупчення народу без відповідних умов для мешкання погіршувало санітарний стан міста і створювало небезпеку виникнення епідемій. Отже, постало питання, по-перше, про побудову в Києві стаціонарного госпітала, щоб звільнити населення від зобов'язань не тільки брати на постій військовослужбовців, а і розмішувати у себе хворих [65]. По-друге, це вимагало збільшення кількості військових лікарів та медичного персоналу в допомогу доктору медицини Й. Шилінгу, який жив в місті на підставі розпорядження Леонтьєва від 10 жовтня 1743 р. [66]. Проте в Києві, як і в полкових містах, в цей період не вистачало медичних фахівців. 1753 року, наприклад, гетьману К. Г. Розумовському доповідали, що в Київському полку «никакого лекаря и доктора, кроме одного цилюрика не имеется». Київський магістрат, обтяжений під час війн різними повинностями, відмовлявся утримувати лікаря своїм коштом. Врешті-решт зарплатню лікарям було вирішено виплачувати за рахунок військового скарбу [67]. З 1754 р. на прохання Медичинської канцелярії для навчання лікарського мистецтва та хірургії для госпіталів стали направляти студентів з Київської академії і чернігівського колегіуму.

В 1755 р. на прохання гетьманської адміністрації, київської влади та магістрату Медична канцелярія отримала указ Сенату про заснування в Києві шпиталю «яко городе знатном и многолюдном» [68]. Точна дата, коли саме цей указ було виконано, невідома, але архівні документи свідчать про існування Київського військового шпиталю не пізніше 1759 року. Принаймні 1760 р. військовий лікар І. Шенкбехер бачив на Печерську «маленький госпиталь для местных войск». На цей час шпиталь являв собою невеликий лазарет, який ще фінансувався із міського бюджету і не числився в штаті Медичинської канцелярії. Він прийняв на лікування поранених учасників Семирічної війни. В ньому розмішувалися хворі переважно київських батальйонів [69]. Відомо, напри-

клад, що у шпиталі лікувався поручик Ніжинського полку Київського гарнізону І. Скурніцин, поранений в боях при Франкфурті [70]. Тут помер і був «похоронен близ батальонных госпиталей» сержант Пермського піхотного полку Грубе [71]. В цей час шпиталь, звичайно, не міг прийняти всіх хворих та поранених, які обозами прибували з фронту до Києва, тому до виконання цієї місії долучались також монастирі, у т. ч. Києво-Печерська лавра.

Ймовірно, шпиталь знаходився по сусідству з Новою слободою, на південь від неї, тобто у західній частині Печерська, рельєф якої відрізнявся перетнутістю ярами і струмками. Принаймні ця місцевість була дуже зручною для цієї мети. Споруди шпиталю являли собою невеликі дерев'яні будівлі барокового типу.

Медикаменти для лікування до київського шпиталю, як і в полкові лазарети, доставлялися з лубенської аптеки, яка була заснована ще 1723 р. і де був розбитий спеціальний сад з лікарськими рослинами [72]. З 1751 р. утримувати «партикулярну аптеку» отримала право вдова німця І. Гейтера, який заснував її в Києві 1730 р. та збудував для неї на Подолі кам'яну будівлю. Садиба аптеки розташовувалася між Флорівським та Петропавлівським монастирями [73] на Успенській (нині Притисько-Микільська) вулиці, яка на той час була однією з центральних на Подолі.

1755 року Київ відвідало посольство Османської імперії. Посольство мало сповістити європейських сусідів про смерть у грудні 1754 р. турецького султана Махмуда I та сходження на престол його брата Османа III. З цього приводу новий султан відправив три посольства — у Росію, Польщу та Австрію. У лютому 1755 р. османське посольство на чолі з тефтердарем Магомедом-Ефенді, якого супроводжувала світа з більш ніж двадцять осіб, перейшло кордон Російської імперії біля Васильківського форпосту, де його на дванадцять днів затримали у карантині під наглядом місцевого лікаря Ломана та лікаря київського гарнізону Івана Ремзи [74]. Зустрічав і супроводжував посланця до Санкт-Петербурга за дорученням імператриці капітан Ізмайлівського полку М. П. Тютчев.

2 березня 1755 р. Магомед-Ефенді, продефілювавши по вулицях Київської фортеці, в'їхав під гарматну стрілянину в квартиру, що була йому відведена у будинку київського війта П. Войничя. Відомості про те, як був підготовлений війтівський будинок для почесного гостя, не збереглися. Тому наведемо дані, як готували приміщення для турецького посланника у російській столиці, де його прийом планувався на найвищому рівні. Тут на ремонт будинку султанського дипломату, а також доріг та мостів, якими він мав проїхати, виділили велику суму. Посланника поселили в колишньому палаці князя Долгорукого. За два місяці під наглядом архітектора О. Віста до цієї будівлі були прибудовані брусовані крильця, сходи прикрашені балясинами, стелі і стіни обтянуті червоною камкою. В покоях сколотили за турецьким звичаєм дощаті по-

лиці, обклали їх войлоком і покрили червоним сукном, приготували матраци і подушки з яскраво-червоного сукна і яскраво-червоного оксамиту з позументом. Вікна позавішували зеленими і жовтими шторами. У приміщеннях Магомет-Ефенді поставили софу, мебелі гарнітури з американського червоного дерева «на англійський манер», російські меблі з шкіряними подушками. Палати прикрасили стінними дзеркалами в позолочених рамах, мідні стінні шандали тощо. Мабуть, подібним чином був улаштований для прийому посланника і будинок П. Війта в Києві.

3-го березня тефтердар відвідав з візитом віце-губернатора І. І. Костюріна. 4-го березня турецьке посольство у супроводі командира київського гарнізону, шести гвардійців і двох товкмачів вирушило в подальший шлях через Ніжин, Батурин, Севськ, Тулу, Москву, Твер до Санкт-Петербурга.

Увага царського уряду і гетьмансько-старшинської адміністрації до Києва в зазначений період була привернута ще й через те, що в Україні не вщухав гайдамацький рух, викликаний загостренням соціальних суперечностей. У гайдамацькому русі брало участь багато киян. Для захисту міста було вжито ряд заходів. Восени 1751 р. київський генерал-губернатор видав постанову, що вимагала від солдатів гарнізону по черзі нести караульну службу на форпостах. На численні форпости, митниці, застави, переїзди, що оточували найближчі до Києва містечка та його передмістя, було направлено два полки солдатів регулярної армії. В той же час була збільшена кількість козацьких загонів, здатних вести боротьбу з гайдамаками, а також кількість кінних роз'їздів і караулів у самому місті. Активізувалася й діяльність міської поліцейської служби. 1747 року київський поліцмейстер клопотав перед генерал-губернатором про видання наказу, згідно з яким магістрат мав «для перетину злочинських проходів у пристойних місцях» зробити рогатки [75]. Отже, Київ у середині XVIII ст. був великою потужною та добре охоронюваною фортецею, де не припинялися роботи з ремонту та вдосконалення фортифікаційних споруд.

1. *Сіткарьова О. В.* З історії будівництва оборонних споруд в Україні військовим інженером Д. де Боскетом у середині XVIII ст. // *Український історичний журнал.* — 1998. — № 1. — С. 132–137.

2. *Шпилевская Н. С.* Описание войны между Россияю и Швециею в Ринляндии в 1741, 1742 и 1743 годах. — СПб, 1859. — С. 86.

3. РДВІА (Москва), ф. 423, оп. 1, спр. 17, 18, 19; РДВІА, ф. 248, оп. 160, спр. 555, арк. 67; РДВІА, оп. 846, спр. 26029; РДІВА, ф. 423, оп. 1, спр. 14; *Пірко В. О.* Матеріали картографії як джерело до історії України XVIII ст. // *Український історичний журнал.* — 2001. — Вип. 5/6. — С. 28–29.

4. ХІМ, інв. № 189; РДАДА, ф. 1356, оп. 1, спр. 6569, арк. 1; РДВІА, ф. ВУА, спр. 20159, ч. 1, арк. 14–15; *Ласковський Ф.* Материалы для истории инженерного искусства в России. — СПб, 1865. — Т. 3. — С. 30; *Тимофеевко В. И.* Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. —

- К., 1984. — С. 39, 40, 41; *Шмидт А.* Херсонская губерния. — СПб, 1863. — Ч. 1. — С. 28.
5. *Пірко В. О.* Матеріали... — С. 28, 29.
6. *Бойчак М. П.* История Киевского военного госпиталя. Кн. 1. Киевский военный госпиталь в XVIII–XIX веках. Становление и развитие военной медицины в Украине. — К., 2006. — С. 111.
7. *Путро О.* Українське козацьке військо // Київська старовина. — 1998. — № 1. — С. 20.
8. *Альбовський С.* Історія Харківського слобідського козацького полку // Прапор. — 1990. — № 9. — С. 91.
9. *Ласковський А.* Матеріали... — С. 80, 81.
10. *Пірко В. О.* Матеріали... — С. 30.
11. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 457–460, 566–569; *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. — К., 2005. — С. 34.
12. Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1992. — С. 608.
13. РДВІА, ф. 349, оп. 19, спр. 1563, 1564; *Ласковський Ф.* Матеріали для истории инженерного искусства в России. — СПб, 1858. — Ч. 1. — С. 84, 102; *Вечерський В.* Фортеці й замки в Україні // Пам'ятки України. — 1996. — № 3/4. — С. 39–40.
14. *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури... — С. 323.
15. *Павленко С.* Гетьман Кирило Розумовський — «изменник» — мазепинець? // Голос України. — 1997. — 8 трав. — С. 11.
16. Городские поселения в Российской империи. — СПб, 1865. — Т. 5, ч. 2. — С. 73.
17. *Ласковський Ф.* Матеріали... — С. 83, 84.
18. *Шиммарев В. Ф.* Романские поселения на юге России. — Л., 1975. — С. 48; *Тимофеенко В. И.* Города Северного Причерноморья... — С. 17.
19. Історія міст і сіл Української РСР: Донецька область. — К., 1970. — С. 70.
20. РДАВМФ, ф. 3, оп. 23, спр. 944, арк. 30.
21. Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська область. — К., 1972. — С. 488.
22. РДВІА, ф. ВУА, спр. 22259, арк. 1; *Тимофеенко В. И.* Города Северного Причерноморья... — С. 39.
23. ПСЗ, Т. 13, № 9924.
24. *Пашутин А. Н.* Исторический очерк г. Елизаветграда. — Елизаветград, 1897. — С. 6.
25. Городские поселения в Российской империи. — С. 73.
26. *Эварницкий Д.* Сборник материалов для истории запорожских козаков. — СПб, 1888. — С. 144; *Ленченко В.* На городищі Кам'янської Січі // Пам'ятки України. — 1990. — № 1. — С. 20.
27. РДВІА (Москва), ф. 349, оп. 12, спр. 5676; ф. ВУА, оп. 418, спр. 570; *Тимофеенко В. И.* Города Северного Причерноморья... — С. 42.
28. *Розанов Г.* Хронологическо-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1848. — Т. 2, отд. 1.
29. РДВІА, ф. 349, оп. 12, спр. 5738; Городские поселения в Российской империи. — С. 75.
30. Там само, ф. 416, оп. 1, спр. 1.
31. Там само, ф. ВУА, спр. 26031.

32. Там само, спр. 2603.
33. Там само, ф. 416, оп. 1, спр. 240.
34. Сборник Российского исторического общества. — СПб, 1912. — Т. 136. — С. 31-33; *Носов Б. В.* Установление российского господства в Речи Посполитой 1756–1768 гг. — М., 2004. — С. 14.
35. Реляция от 24-го сентября 1761 года о заложении... новой крепости... Дмитрия Ростовского. // ЗООИД. — 1850. — Т. 2, кн. 2. — С. 836.
36. *Яковлев В. В.* Эволюция долговременной фортификации. — М., 1931. — С. 30.
37. РДАВМФ, ф. 3, оп. 23, спр. 950, арк. 40; *Тимофеев В. И.* Города Северного Причерноморья... — С. 24.
38. *Ситкарева О. В.* Киевская крепость XVIII–XIX веков. — К., 1997. — С. 34.
39. ПСЗ, Т. 4, с. 438.
40. ЦДАК, ф. 59, оп. 1, спр. 977, арк. 20; Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. — К., 1993. — С. 14, 15.
41. Население г. Киева в 1742 году // Киевская старина. — 1884. — № 4. — С. 1.
42. РДАДА, ф. 248, оп. 29, спр. 1859, арк. 1081–1083. Чернетка; *Андріевский А.* Несколько данных о великороссийском купечестве в Киеве в прошлом столетии и об отношении к нему местного магистрата // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. — К., 1892. — Кн. 6, отд. 2. — С. 176
43. *Ситкарева О. В.* Киевская крепость... — С. 45.
44. Там само. — С. 44.
45. *Ситкарьова О. В.* З історії будівництва... — С. 134.
46. *Ситкарева О. В.* Киевская крепость... — С. 45.
47. *Ситкарьова О. В.* Інженерні заходи для збереження печер Києво-Печерського монастиря в минулому і в наш час // Дива печер лаврських. — К., 1997. — С. 112–144.
48. РДВІА, ф. 802, оп. 5, спр. 16939, арк. 182 об. — 185 об.; *Ситкарева О. В.* Киевская крепость... — С. 45.
49. *Ситкарева О. В.* Киевская крепость... — С. 57.
50. Там само. — С. 60-61.
51. *Ситкарьова О. В.* Арсенал та кам'яні порохові льохи Києво-Печерської цитаделі // Архітектурно-археологічні дослідження в Києві та Києво-Печерській лаврі. — К., 1995. — С. 32.
52. ЦДАК, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 65, арк. 19 об.
53. Там само, л. 1–1 об.
54. Там само, л. 18–18 об.
55. *Ситкарьова О. В.* Киевская крепость... — С. 65.
56. Там само. — С. 62-64.
57. Там само. — С. 64.
58. Киевская старина. — 1891. — С. 26–34.
59. ЦДАК, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 65, арк. 1–1 об.
60. Там само, арк. 2.
61. *Дегтярев М.* Проект реставрации порохового погреба / Ин-т «Укрпроектреставрация». — К., 1984. — Т. 1, кн. 1.

62. ЦДАК, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 65, арк. 18.
63. Там само, арк. 91–91 об.
64. Архів ВІМВ і ВС, ф. Збірний, оп. 13, спр. 3931, арк. 38–64; История завода «Арсенал» имени В. И. Ленина. — К., 1986. — С. 13.
65. *Верхратский С. А.* Первые городские и уездные врачи и первые больницы на Украине: Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. — К., 1954. — С. 130.
66. *Бойчак М. П.* История Киевского военного госпиталя... — С. 32.
67. ЦДАК, ф. 51, оп. 1, спр. 1531, арк. 3.
68. *Верхратский С.* Первые городские... — С. 130.
69. *Чистович Я.* История первых медицинских школ в России. — СПб, 1883. — С. 543, 544.
70. ІР НБУВ. — Ф. ІХ. — Спр. 1110; *Бойчак М. П.* История киевского военного госпиталя... — С. 43.
71. ЦДАК, ф. 59, оп. 1, спр. 4744, арк. 1.
72. *Бойчак М. П.* История киевского военного госпиталя... — С. 65.
73. ЦДАК, ф. 486, оп. 1, спр. 149; *Коваленко В.* Київські монастирі. — К., 2007. — Т. ІV. — С. 69.
74. АВПРІ, ф. 89, оп. 89/1, 1755р., спр. 10, арк. 1–2, 27–31, 167; *Писаренко К. А.* Елизавета Петровна. — М., 2008. — С. 48.
75. Историчні матеріали з архіву Київського губернського правління (до 1884). — Вип. 6. — С. 21.